

WYDAWNICTWO UMCS

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. VIII

SECTIO N

2023

ISSN: 2451-0491 • e-ISSN: 2543-9340 • CC-BY 4.0 • DOI: 10.17951/en.2023.8.205-219

Cicha, daleka, zamknięta... O doświadczaniu przyjaźni
przez szóstoklasistów podczas pandemii

Quiet, Distant, Closed... On Experiencing Friendship
by Sixth Graders during the Pandemic

Maria Groenwald

Akademia Ateneum w Gdańsku, Wydział Studiów Edukacyjnych

ul. 3 Maja 25A, 80-802 Gdańsk, Polska

m.groenwald@ateneum.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3771-7286>

Abstract. The issue presented in the study is the experience of friendship by sixth-graders during the pandemic and in the period preceding it. Considering these issues, they were used for statements from several sources, formulated by: Aristotle and published in his works, students taking the test after the sixth grade in 2007, and 13-year-olds learning remotely or in a hybrid way due to the pandemic. The analysis of the obtained empirical data makes it possible to identify: changes that have occurred in the students' experience of friendship; different temporal perspectives in perceiving friendship; differences in the description of the characteristics of a friend.

Keywords: friendship; sixth graders; friend; changes; pandemic

Abstrakt. Zagadnieniem przedstawionym w opracowaniu jest doświadczanie przyjaźni przez szóstoklasistów w czasie pandemii oraz w okresie ją poprzedzającym. Rozpatrując je, sięgnięto po pochodzące z kilku źródeł wypowiedzi, sformułowane przez: Arystotelesa i opublikowane w jego dziełach, uczniów rozwiązujących w 2007 roku sprawdzian po szóstej klasie oraz trzynastolatków uczących się w związku z pandemią zdalnie lub hybrydowo. Analiza uzyskanych danych

empirycznych umożliwia zidentyfikowanie: zmian, jakie zaszły w przeżywaniu przez uczniów przyjaźni; różnych perspektyw temporalnych w postrzeganiu przyjaźni; odmienności w opisie cech charakteryzujących przyjaciela.

Słowa kluczowe: przyjaźń; szóstoklasiści; przyjaciel; zmiany; pandemia

WPROWADZENIE

Przyjaźń... W słownikowej definicji opisywana jako jedna z ważnych więzi łączących ludzi, pozwalająca na współodczuwanie emocji, towarzyszenie w dobrych i złych chwilach, dzielenie własnego życia wraz z przyjacielem (Adelman, Parks, Albrecht 2000: 385; Drabarek 1999: 221). Zaznacza się, że ta relacja nie podlega żadnym definicjom normatywnym czy prawom logicznym, ponieważ rodzi się spontanicznie i dobrowolnie, w związku z czym nikt nie może jej nakazać ani zakazać, zaprogramować jej bądź narzucić zakresu pełnionych w niej ról (Niebrzydowski, Płaszczyński 1989: 33). Będąc cenną, ale i intrygującą jakością, staje się wartością powiązaną z innymi wartościami, m.in. takimi jak zaufanie, życzliwość, odpowiedzialność, lojalność czy szczerłość (Siemianowski 2009). Kierowanie się nimi przez przyjaciół przyczynia się do rozwoju ich sfer: poznawczej i duchowej, wzmacnia samoocenę oraz postrzeganie „własnego ja”, ułatwia wzajemne zaspokajanie potrzeb życiowych, okazuje się również nieobojętne dla dobra, szczęścia, zdrowia i powodzenia innych ludzi (Niebrzydowski, Płaszczyński 1989: 34). Obdarzanie kogoś przyjaźnią wymaga wzajemności. Świadomość bycia obdarowanym nią przez drugiego sprzyja doświadczaniu pozytywnych emocji, natomiast jej utrata prowadzi do poczucia bólu lub krzywdy (Sztompka 2002: 271).

Z badań prowadzonych przez Judy Dunn (2008: 7, 76, 102) wynika, że już małe dzieci zawiązują przyjaźnie, a ich atrybuty przejawiają się w byciu razem, częstym rozmawianiu ze sobą, podzieleniu zainteresowań, doradzaniu sobie, bawieniu się wspólnie, wzajemnym lubieniem się, darzeniu współczuciem, wspieraniu i bronieniu w sytuacji przemocy, a nawet upodabnianiu się do siebie. W kolejnych latach, wraz z procesem dojrzewania, przyjaźń wpływa na rozwój wrażliwości moralnej, dojrzałości intelektualnej oraz rozumienie świata społecznego (tamże: 35, 64). Przyjacielskie relacje zainicjowane w dzieciństwie są kontynuowane w okresie adolescencji. Wówczas miejsce rodziców jako osób najbliższych i troskliwych opiekunów zajmują właśnie przyjaciele – powiernicy spraw osobistych i najszybszych sekretów. Tę tendencję odzwierciedla „Rozwojowy model przyjaźni” opracowany przez Mariolę Szczepańską i Elżbietę Gawęł-Luty (2009: 110–111) w oparciu o badania prowadzone wśród młodzieży i dorosłych. Pokazuje on, że dla nastolatków w wieku od 10 do 15 lat posiadanie przyjaciela jest jedną z preferowanych wartości, współwystępującą z takimi jak bycie podziwianym, dokonanie czegoś ważnego

w życiu, decydowanie o sobie czy posiadanie dużej ilości pieniędzy. Również w okresie dorosłości przyjaciel okazuje się wiernym towarzyszem, na którym można polegać dzięki jego otwartości i rozwadze, niezawodności we wspieraniu w jakichkolwiek trudnościach, empatii w dzieleniu dobrych i złych emocji (Brzezińska 2000: 231–236; Gózdź 2019: 57–58; Niebrzydowski, Płaszczyński 1989: 308).

Sytuacja odwrotna, czyli brak przyjaźni, może okazać się dla osoby doświadczaniem głęboko ją unieszczęśliwiającym, prowadzącym do samotności i izolacji, odczuwania niepokoju, dezorientacji społecznej, niestabilności emocjonalnej, podejrzliwości wobec innych, trudności w sformułowaniu samooceny własnego postępowania (Duck 2000: 392). Z doniesień badawczych wynika, że przyjaźń – będąc znaczącym elementem relacji społecznych – wspiera człowieka w dążeniu do osiągnięcia moralnej doskonałości i właśnie z tej perspektywy postrzegał ją Arystoteles (2007: 276–277), który nie miał wątpliwości co do tego, że „dobrze jest mieć przyjaciół we wszystkich okolicznościach życia, wszak ludzie nieszczęśliwi potrzebują pomocy, szczęśliwi zaś – towarzyszy życia i kogoś, komu wyświadczać przysługę”.

Dla uczniów miejscem doświadczania przyjaźni na co dzień jest szkoła; niektórzy wręcz zapewniają, że tylko po to chodzą do szkoły, by spotkać się z przyjaciółmi. Co zatem dzieje się z przyjaźnią w sytuacji, w której placówki zostają zamknięte lub kiedy kształcenie przebiega hybrydowo? Czy zmiana trybu nauczania i uczenia się implikuje także zmiany w relacjach społecznych uczniów, w tym w ich przyjaźnieniu się?

USTALENIA METODOLOGICZNE

Odpowiedzi na pytanie o kształtowanie się przyjaźni w okresie edukacji zdalnej skonstruuję w formie trójgłosu pozwalającego rozpoznać zmianę znaczeń nadawanych tej relacji. W metaforycznej „rozmowie” wybrzmiał wypowiedzi Arystotelesa, który jako jeden z pierwszych badaczy-filozofów podjął pogłębioną refleksję nad znaczeniem przyjaźni w życiu człowieka, a swoimi przemyśleniami podzielił się w *Etyce wielkiej* (1996) i w *Etyce nikomachejskiej* (2007). Jego rozważania przyjmuję jako kontekst w analizie procesu przekształcania się przyjaźni wśród współczesnych uczniów, spośród których zostały wybrane celowo dwie grupy osób wypowiadających się na temat łączących ich relacji.

Pierwszą z tych grup stanowią szóstoklasiści, którzy w 2007 roku przystąpili do (obowiązkowego) zewnętrznego egzaminu sprawdzającego po szkole podstawowej. W jednym z zadań otwartych polecono im życzliwie opisać koleżankę lub kolegę ze szkoły. Na wykorzystanie tych prac jako źródła danych pozwala zastosowana metoda – analiza danych zastanych, czyli takich, co do których nie

zakładano, że powstaną dla celów badawczych, a mimo to do badań zostały wykorzystane (Świderek 2013: 33). Śledząc rozwiązania wspomnianego wyżej zadania, skupiłam uwagę na wypowiedziach będących opisami przyjaciela (lub przyjaciół) albo charakterystykami przyjaźni; warto zaznaczyć, że uczniowie doświadczyli jej w czasie przed pandemią¹. Ukazywali ją jako relację, którą charakteryzuje bezpośredniość kontaktów i bliskość w spotkaniach mających miejsce przede wszystkim w przestrzeni szkoły, choć w wielu przypadkach również poza placówką. Kreślony w wypracowaniach wizerunek tych relacji wydawał się interesującą perspektywą oglądu zmian zachodzących w obrębie przyjaźni łączących uczniów w okresie przymusowej izolacji społecznej spowodowanej pandemią Covid-19.

Drugą grupę „interlokutorów” utworzyły nastolatki aktualnie uczące się w klasach szóstych w (trzech) szkołach województwa pomorskiego. Badania z ich udziałem zostały zaplanowane jako wywiady z około 30 osobami i miały odbyć się na początku 2022 roku. Jednak kształcenie, które wówczas realizowano na przemienne: w trybie zdalnym, stacjonarnym lub hybrydowym, spowodowało, że ostatecznie odstąpiłam od zamiaru przeprowadzenia z nimi rozmów na rzecz przygotowania przez nich pisemnych wypowiedzi na temat tego, czym jest dla nich przyjaźń i jak jej obecnie (w czasie pandemii) doświadczają, a także tego, jaką osobą jest ich przyjaciel. Dodam, że otrzymane prace cechowała niezwykła zwięzłość sformułowań, czasem ograniczająca się do wypowiedzi jednowyrazowych. Ponadto w wielu zapisach brakowało znaków interpunkcyjnych. Swego rodzaju ciekawostką dla mnie było to, że wypowiedzi dzieci z jednej z placówek zostały wpisane w arkusz MS Excel.

Analizę tekstów na temat przyjaźni rozpoczęłam od lektury prac uczniów aktualnie uczęszczających do klas szóstych, następnie przeczytałam opisy pochodzące ze sprawdzianu po szóstej klasie (z 2007 roku) i dopiero w dalszej kolejności szukałam powiązań znaczeń nadawanych przez dzieci z Arystotelesowskim postrzeganiem wybranych aspektów przyjaźni. W studiowaniu tych danych inspirowałam się fenomenografią², pomocną w wyłanianiu kategorii opisujących uczniowskie doświadczanie przyjaźni oraz w odkrywaniu sensów nadawanych

¹ Wgląd do egzaminacyjnych prac uczniów umożliwiła mi w 2007 roku Okręgowa Komisja Egzaminacyjna w Krakowie. Część wniosków z dokonanego przeglądu zawarłam w artykule *„Nasza przyjaźń nigdy się nie rozstanie” – inspirowana Arystotelesem analiza rozwiązań jednego zadania* (Groenwald 2008).

² Oparcie analizy na założeniach fenomenografii pozwala na odkrycie (odczytanie) sposobów doświadczania zjawiska, zdarzenia, fenomenu (w tym przypadku przyjaźni) przez „innego”, a nie rozpatrywanie go przez pryzmat znaczeń własnych badacza. Wyłonione w tej analizie kategorie opisu zjawiska odzwierciedlają sensory nadawane mu jednostkowo i kolektywnie zarazem, zatem kategoria opisu może powstać na podstawie nawet jednej wypowiedzi lub jej fragmentu albo fragmentów zapisów wielu rozmów (Jurgiel-Aleksander 2016: 108; Jurgiel-Aleksander 2021: 37–38).

obecności przyjaciół w życiu. Praca nad danymi polegała na: redukcji wypowiedzi umożliwiającej wyodrębnienie fragmentów zawierających opisy przyjaźni i przyjaciół; pogrupowaniu treści dwojako – albo ze względu na wpisane w nie znaczenia najbardziej względem siebie kontrastowe, albo z uwagi na ich największe podobieństwo, oraz utworzenie w ten sposób kategorii odpowiadających domenie opisywanego zjawiska (Jurgiel 2009). Trzeci etap w istocie sprowadzał się do formułowania na bieżąco wniosków (Miles, Huberman 2000: 10–13; Peräkylä 2009: 330–333; Urbaniak-Zajac 2016: 15–16, 87–90).

Zaznaczę, że w prezentacji danych przedstawionych w niniejszym opracowaniu obrałam kolejność odwrotną, czyli od najstarszych po najbardziej aktualne, zachowując tym samym chronologię powstania wypowiedzi. Cytowane fragmenty wypowiedzi uczniów oznaczone zostały kursywą i przywołane z zachowaniem oryginalnej pisowni.

ANALIZA DANYCH

Zebrany materiał badawczy umożliwił wyłonienie kilku kategorii znaczeń nadawanych przez uczniów przyjaźni i przyjacielowi. Ukazują one tematycznie spójne wypowiedzi na temat: doświadczania przyjaźni, jej temporalnego wymiaru, odmian w dobie pandemii, a także tego, jaką osobą w rozumieniu szóstoklasistów jest przyjaciel.

1. Uczniowie o doświadczaniu przyjaźni

Arystoteles w *Etyce nikomachejskiej* (2007: 237) pisze, że przyjaźń „jest nie tylko czymś koniecznym, ale też czymś moralnie pięknym; bo chwalimy tych, co są skłonni do zawierania przyjaźni”. Dostrzegając różne powody jej zawiązywania, wyróżnia on przyjaźnie z powodu korzyści, ze względu na własne dobro lub dla przyjemności oraz z powodu dzielności etycznej. Uważa jednak, że dwie pierwsze spośród wymienionych obfitują w nieporozumienia i są nietrwałe, ponieważ wraz z zanikiem korzyści czerpanej z przyjaźni ona sama również ustaje (tamże: 240). Natomiast przyjaźń bezinteresowną, polegającą na obdarowywaniu się nawzajem dobrem, zawierają ludzie wartościowi i o dobrych charakterach (Arystoteles 1996: 98, 100).

Jak doświadczali jej uczniowie piszący sprawdzian w 2007 roku? Wielokrotnie w pracach pojawiają się stwierdzenia, z których wynika, że jest ona dla nich najważniejszym, najcenniejszym aspektem życia. Jej obecności doświadczają na co dzień, zarówno w sytuacjach zwyczajnych, jak i czasem w dramatycznych wydarzeniach, w których uczestniczą wspólnie z przyjacielem:

Pewnego razu gdy jeździliśmy rowerami zaczęły nas gonić dwa wielkie psy. Rafał wiedział, że się ich boję i wtedy zeszedł z roweru i rozgonił psy. Dlatego bardzo go lubię sami widzicie jak można na nim polegać i życzę wam żebyście i wy znaleźli sobie takiego fajnego przyjaciela. (uczeń 2007)

Wspiera mnie i pociesza w bardzo trudnych sytuacjach, np. gdy coś źle zrobię i wszyscy się ze mnie śmieją lub na wychowaniu fizycznym gdy czegoś nie umię to próbuje mnie tego nauczyć. (uczennica 2007)

Znamienną cechą uczniowskich opisów jest przedstawianie relacji z przyjacielem jako tzw. przyjaźni w działaniu – przejawiającej się w konkretnych czynach podejmowanych z myślą o dobru przyjaciela i w trosce o jego jak najlepsze samopoczucie, konkretyzowanej w aktach pomagania mu oraz wspierania w zagrożeniu zdrowia i fizycznego, i psychicznego. Co ciekawe, dzieci są pewne podjęcia przez przyjaciela działania niezawodnie, co oznacza, że darzą go zaufaniem i są przeświadczone, iż jest ono odwzajemniane. Ich wypowiedzi są bliskie Arystotelesowskiemu rozumieniu przyjaźni zawiązywanej z powodu dzielności etycznej, aczkolwiek w niektórych pracach pojawiają się również opisy przyjaźni zawieranej dla korzyści, jak np. w opisie relacji z dziewczynką, której *rodzice mają wielki, piękny dom* (uczennica 2007). Z dalszej części wypowiedzi wynika, że wizyty u niej nobilitują odwiedzające ją osoby i podnoszą ich status w grupie koleżeńskiej. Wśród prac szóstoklasistów nie brakuje opisów przyjaźni budowanej na fundamencie przyjemności, np. jest ona zawiązywana z koleżanką, która ma dużo zabawek albo z kolegą, którego ojciec posiada mnóstwo maszyn rolniczych wykorzystywanych przez chłopców jako rekwizyty w niezwykłych zabawach.

Przyjaźń szóstoklasistów w 2022 roku jest inna, gdyż poznali już smak izolacji oraz ograniczonych kontaktów z rówieśnikami. Zamknięci w domach, nie mogli uczestniczyć we wspólnych zabawach (lub zostały one zredukowane do minimum), zabrakło więc przestrzeni dla przeżywania dziecięcych przygód. Z życia trzynastolatków³ z dnia na dzień wyeliminowano doświadczaną realnie bliskość z rówieśnikami, a wraz z nakazem społecznej izolacji zredukowano ją do namiastki kontaktów za pośrednictwem internetu. Jednak „zdalna przyjaźń”, którą na zaoferował, odbiegała od tej doświadczanej przez uczniów przed laty, gdyż jej nowa forma nie była osadzona w świecie uchwytnej, materialnej codzienności i bezpośrednich kontaktów międzyludzkich. Nie dziwi zatem,

³ Pojęcie „świata życia” przyjmuję za Andrzejem Olubińskim (2020: 9–29), który określa nim jakoś i sposoby życia doświadczane przez jednostkę indywidualnie lub w kontekście społecznym, pozostające w związku z jej codzienną egzystencją w określonym środowisku.

że współcześni szóstoklasiści czasu pandemii i odosobnienia tworzą wyidealizowane wizerunki przyjaźni i wskazują raczej, jaka powinna być niż to, jaka istotnie jest i jak ją odczuwają:

Szybko ujmując, przyjaźń to forma relacji opierająca się na wzajemnym zaufaniu i sympatii. (uczennica 2022)

Ważne jest zaufanie – pozwala na zwierzanie się sobie, nie zdradzanie sekretów, lojalność. (uczennica 2022)

Przyjaźń to wzajemny szacunek. (uczeń 2022)

Przyjaźń polega na wsparciu, w razie potrzeby – na pomocy w trudnej sytuacji. (uczeń 2022)

W wypowiedziach współczesnych szóstoklasistów – zarówno tych przywołanych, jak i niecytowanych – opisy przyjaźni są powiązane z innymi wartościami z nią współwystępującymi, a więc z wzajemnością, zaufaniem, lojalnością, szacunkiem. Jednak nie pojawiają się one w wymiarze realnie doświadczanych aspektów dziecięcego dnia powszedniego, lecz mają charakter bytów w pewnym sensie idealnych, ujmowanych jako wyobrażenia przyjaźni modelowych, przekazanych w formie jej definicji o wąskich zakresach semantycznych. Trzeba wszakże pamiętać, że przez ostatnie dwa lata uczniowie spotykali się z zaledwie namiastką rówieśniczej przyjaźni, dlatego w pracach na jej temat albo opisali tę, którą zapamiętali z przeszłości, albo podzielili się wyobrażeniami o niej jako o „przyjaźni wymarzonej” i raczej fikcyjnej.

2. Temporalny wymiar przyjaźni

Warto zwrócić uwagę na wyłaniający się z analizy tekstów jeszcze jeden interesujący aspekt przyjaźni, mianowicie jej wymiar temporalny. W wypowiedziach dzieci jej horyzont czasowy obejmuje przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Z przeszłości wydobywa coś dokonanego, co wszakże – ożywiając minione – przybliża do teraźniejszości, z której z kolei pozwala wybiegać w przyszłość. Aspekt przyjaźni jako wartości powiązanej z upływem czasu jest obecny już u Arystotelesa (2007: 264), który pisał: „Przyjaciele nade wszystko pragną, by ta przyjaźń nigdy nie przeminęła”.

Podobne do Stagiryty jest pragnienie przyjaźni *na zawsze, na całe życie*, wyrażane przez szóstoklasistów rozwiązujących zadanie na sprawdzianie w 2007

roku. Towarzysząc im od wczesnego dzieciństwa, stanowi nieusuwalną i cenną składową aktualnych relacji rówieśniczych, budzącą wszakże niepokój o jej trwałość i nieprzemijalność, gdyż piszą:

Z Józkiem znamy się od dziecka. Razem przeżyliśmy wiele przygód. (uczeń 2007)

Często wychodzimy na lody i wspominamy przyjemne chwile z dzieciństwa. (uczeń 2007)

Boję się przyszłości, ponieważ nasza przyjaźń mogłaby zaginąć. Ale nie ma co się zastanawiać, co będzie za kilka lat, lecz trzeba cieszyć się z każdej chwili spędzonej razem. (uczennica 2007)

Myślę, że nasza przyjaźń będzie trwała do końca życia. (uczennica 2007)

W przywołanych powyżej fragmentach prac można zauważyć dominację wypowiedzi formułowanych w czasie teraźniejszym, gdyż „dziś” szóstoklasiści wspominają przeszłość, np. w zwrotach: *znamy się od lat* lub *[dziś] wychodzimy na lody i wspominamy...* Również z perspektywy czasu realnie przeżywanego snują plany na przyszłość, wyrażając przy tym wiarę w ponadczasowość ich przyjaźni.

Jakże różne od nich jest osadzenie w czasie przyjaźni doświadczanych w okresie pandemii. Niektóre opisy cechuje bezosobowość w jej ujmowaniu, np.: *Przyjaźń to radość ze wspólnie spędzanego czasu bez poczucia jego marnowania, bez nudy* (uczeń 2022). A jeśli pojawiają się (incydentalnie) charakterystyki przyjaźni realnie przeżywanej, wówczas dotyczą relacji jedynie przywołanej z pamięci, z czasu kontaktów sprzed izolacji, które już przeminęły wraz z przyjaźnią w danej chwili nieobecną: *Znam się z nią bardzo długo prawie od urodzenia mieszkała na mojej ulicy ale niestety miała problemy i musiała się przeprowadzić trochę dalej ale nie zepsuło mam to więzi. Dzieciństwo to były niezapomniane chwile* (uczeń 2022).

W refleksji o przyjaźni szóstoklasiści z 2022 roku przede wszystkim sięgają do wydarzeń zapamiętanych, dlatego w ich wypowiedziach dominuje przeszłość. Niemal nieuchwytnie są nawiązania do relacji aktualnych, jedynie sporadycznie pojawiają się wybiegnięcia w przyszłość, w której przyjaźń jest ukazywana jako więź niepewna, mglista z racji niemożności wyobrażenia jej sobie w świecie nieprzewidywalnych wydarzeń, wśród których dominujący okazuje się być lęk przed kolejną falą zakażeń. Uczniowie myślą o niej z ostrożnością, gdyż w ciągu dwóch minionych lat przekonali się, jak ulotne są niepielęgnowane relacje koleżeńskie, jak łatwo utracić przyjaźń w warunkach społecznej izolacji.

3. Oblicza przyjaźni w dobie pandemii

W tej części analizy, w wybrzmiewającym dotychczas trójgłosie, zabraknie dwóch: Arystotelesa oraz szóstoklasistów z 2007 roku, ponieważ obce były im zakazy bezpośredniego kontaktowania się z przyjaciółmi. W 2022 roku, z racji pandemii, spotkania z rówieśnikami zostały utrudnione, a okresowo były nawet niemożliwe. Wówczas pozwalała na nie tylko przestrzeń wirtualna. Z wypowiedzi dzieci opisujących ten czas wyłaniają się trzy grupy opisów charakteryzujących „kondycję” przyjaźni, tworzących jej zróżnicowane portrety. Na jeden z nich składają się (sporadyczne) zapewnienia o tym, że przyjaźń nie zmieniła się wcale lub zmieniła się tylko troszeczkę:

Nie, nie zmieniła się, bo nadal możemy się spotykać przez internet. a trudniej się spotkać z klasą bo ciągle są zdalne lekcje. (uczeń 2022)

Nie jest inna. [Dodam, że w dalszej części pracy to dziecko oznajmi: Nie mam przyjaciół] (uczeń 2022)

Jednak w większości prac uczniowie stwierdzają, że w ich relacji z przyjaciółmi zaszły zmiany, a przyjaźń w okresie pandemii jest inna, niż przed nią:

Tak przyjaźń zmieniła się, ponieważ podczas pandemii jest strasznie dużo ludzi z kwarantanną, choroba zagroziła szkołom i wszystkie dzieci musieli widywać się zdalnie. (uczeń 2022)

Jest inna, wygląda gorzej, nie da się naprawdę rozmawiać, spotkać się. To przyjaźń przez Internet. (uczeń 2022)

Tak, zmieniła się. Ja ze swoją przyjaciółką prawie straciliśmy kontakt. Może to i zaniedbanie dwóch stron ale jednak pandemia coś w tym zmieniła. (uczennica 2022)

Zmieniła się. Jest cicha, nie mamy dobrego kontaktu. (uczennica 2022)

Ona jest zamknięta bo w czasie pandemii nie można wychodzić z domu. (uczeń 2022)

Tak, jest bardzo inna bo jest taka odległa czyli nie zawsze możemy się spotkać, bo np. ktoś jest chory bo ktoś gdzieś pojechał i okazało się, że tam utknął. Nawet przez pandemię straciłem niektórych przyjaciół. (uczeń 2022)

Tylko w wypowiedzi jednego ucznia pojawiło się zapewnienie, że przyjaźń wzmocniła się. Jego zdaniem przyczyniły się do tego głównie zdalne lekcje, które są krótsze od lekcji stacjonarnych i „odzyskany” dzięki nim czas można wykorzystać na kontakty z przyjaciółmi bądź przeznaczyć go dla siebie, na własne przyjemności lub potrzeby. W pozostałych opisach więzi szóstoklasistów są ukazywane jako relacje, które uległy rozluźnieniu, a przyjaźń – w ramach podporządkowania rozporządzeniom o izolacji społecznej – została zamknięta w czterech ścianach dziecięcych pokoi. W doświadczeniach uczniów przychyla i oddaliła się, aczkolwiek nie całkowicie, jak bowiem wynika z niektórych opracowań, została ona chwilowo zastąpiona e-przyjaźnią, niosącą nadzieję na odbudowę tej realnie istniejącej.

4. Przyjaciel w czasie pandemii

Myśleniu Arystotelesa (1996: 97) o przyjaźni towarzyszyło przekonanie, że „nie szukamy przyjaźni ani z bogiem, ani z bytami nieożywionymi, tylko z istotami żywymi i takimi, które mogą odwzajemniać przyjaźń”. I właśnie wzajemność w przyjaźni, niczym niewidzialna nić, łączy przyjaciół, którymi „mogą zostać tylko ci, którzy wzajemnie dobrze sobie życzą i okazują swą dobroć, często ze sobą przebywają, razem się smucą, weselą i wspólnie wiele planów realizują, mają te same upodobania” (Arystoteles 2007: 264). A jak przyjaciół opisują współcześnie uczniowie?

Ich portrety sporządzone na stronach arkuszy sprawdzianu po szóstej klasie koncentrują się na dwóch aspektach: wyglądzie przyjaciela oraz cechach jego charakteru. Ów wygląd jest niezwykle zróżnicowany i wydaje się nie mieć większego wpływu na kształt przyjaźni, ponieważ przyjaciele są przedstawiani bardzo różnie, w tym jako osoby szczupłe, pulchne, wysokie, niskie, świetnie lub skromnie ubrane. Tym wszakże, co okazuje się wspólne dla wszystkich charakterystyk, jest pełna akceptacja ich prezencji, a czasem wręcz zachwytną. Podobnie pozytywny wydzźwięk mają próby oddania przymiotów charakteru. Analizując je, można zauważyć, że nie odbiegają one zanadto od opisów przedstawionych przez Stagirytę, gdyż na sporządzonej w 2007 roku liście cech osobowości trzynastoletnich przyjaciół składają się takie oto ich cechy:

Nie pije, nie pali, co teraz się często u młodzieży zdarza. (uczeń 2007)

Nie obgaduje mnie przed innymi dziewczynami. (uczennica 2007)

Dobrze się uczy i zachowuje, pomaga innym. Można powierzyć jej największy sekret. (uczennica 2007)

Mateusz pomaga mi w lekcjach i czasami ja Darek mu pomogę. (uczeń 2007)

Jak miałem kłopoty w szkole zawsze stawał w mojej obronie, a ja stawałem za niego. (uczeń 2007)

Czytając prace egzaminacyjne uczniów, można bez trudu zwizualizować opisywane osoby, sposób ich zachowania w różnych sytuacjach mających miejsce w świecie realnym, w którym i przygody, i zdarzenia niewiele znaczące są przeżywane wraz z przyjaciółmi współuczestniczącymi w tej codzienności niemal od rana do wieczora. Są oni ukazywani jako niezawodni obrońcy przed przemocą, bardzo dobrzy uczniowie, chętnie pomagający w uczeniu się, osoby dyskretne i niesięgające po używki. Po prostu – ideały.

W 2022 roku szóstoklasiści wygląd przyjaciół charakteryzują rzadziej (ledwie w kilku przypadkach) i bardziej pobieżnie, niż przedstawili go uczniowie rozwiązujący zadania na sprawdzianie. Współcześnie sporządzone opisy nie są ani tak barwne, ani tak nasycone emocjami jak te sprzed lat:

Jest miłą osobą ma podobny charakter do mnie jest starsza o kilka lat ale dla nas to nie ma różnicy. (uczeń 2022)

Mamy wspólne zainteresowania, dużo cech wspólnych. (uczennica 2022)

Nie ma żadnych wad, ma same zalety, W razie potrzeby wiem, że mogę na nią liczyć. (uczennica 2022)

Lubi ryby, koty i psy grać spaceruje kolekcjonuje samochodziki lego spać i jeść. (uczeń 2022)

Czasem niestety się kłócimy, ale potem zapominamy o tym i śmiejemy się i chyba tyle. (uczeń 2022)

Skoro przyjaciele są tak pozytywnymi osobami, nie bez znaczenia jest ich liczba. Tu Arystoteles (2007: 276) zgodnie z zasadą złotego środka pisze, że nie można być przyjacielem wielu ludzi, przeciwnie – „trzeba być zadowolonym, jeśli znalazło się chociażby niewielu prawych ludzi jako przyjaciół”. Jeśli ma się ich nazbyt wielu, nie ma końca zmartwieniom, ponieważ każdego z nich może spotkać nieszczęście, które staje się zmartwieniem wspólnym (Arystoteles 1996: 382). Jednocześnie nie można ich mieć mało; najlepiej „odpowiednią liczbę, zależnie od okoliczności i własnej skłonności do przyjaźni” (tamże: 383).

Szóstoklasiści z 2007 roku celnie wpisali się w rozważania filozofa, gdyż rozpiętość w posiadanej liczbie przyjaciół waha się u nich od jednego do wielu. Snują też przypuszczenia odnośnie do liczby przyjaciół w przyszłości, ale nie mają wątpliwości co do tego, że będą ich posiadać.

Również po latach (w 2022 roku) uczniowie cieszą się zróżnicowanym liczebnie gronem przyjaciół, aczkolwiek w ostatniej z przytoczonych wypowiedzi pojawia się jego nieznana wcześniej postać:

Kuba jest przyjacielem. Jest zabawny, śmieszny, strachliwy, śmiały. Jesteśmy najlepszymi przyjaciółmi. (uczeń 2022)

Moim przyjacielem jest cała klasa pomaga mi jak jestem smutny. (uczeń 2022)

Mam 3 przyjaciół: dwaj to przyjaciele od lat, oraz mati e-przyjaciela. (uczeń 2022)

Z dokonanych opisów przyjaźni w dobie pandemii wyłania się nowa konstrukcja przyjaciela, wcześniej nieobecna w uczniowskich doświadczeniach, czyli e-przyjaciela. Ponadto w tych pracach pojawia się jeszcze jedno novum – kategoria nieobecna w rozwiązaniach testów egzaminacyjnych sprzed lat, a jest nią *brak przyjaciela*. Czasem jego nieobecność nie jest wprost ujawniana, jak np. w następującej wypowiedzi: *Mam Dwóch przyjaciół których chciałbym opisać – są śmieszni i Radośni. Zawsze mnie ośmieszają i dzwonią co weekend. Lecz żyją w anglii a ja się przeprowadziłem nadal mamy ze sobą kontakt (uczennica 2022).*

Są też wśród analizowanych prac takie, których autorzy twierdzą, że przyjaciela nie posiadają. Te konstatacje są bardzo krótkie, bez prób doszukiwania się przyczyn owego braku:

Nie mam przyjaciół – a może nie wiem – w sumie nie myślałam o tym. (uczennica 2022)

Nie mam przyjaciół. [Wcześniej autor tej pracy deklarował, że w czasie pandemii przyjaźń nie jest inna] (uczeń 2022)

Nie mam przyjaciela. (uczeń 2022)

Brak przyjaciela albo posiadanie e-przyjaciela ujawniają się jako trwałe ślady w relacjach szóstoklasistów pozostałych po izolacji społecznej spowodowanej pandemią. Te nowe formy związków (a może ledwie ich namiastki) pojawiły się

w miejsce zerwanych więzi łączących dzieci w przeszłości, w wymiarze realnym, natomiast w sytuacji braku możliwości ich kontynuowania zostały zastąpione e-relacjami nawiązanymi w świecie wirtualnym.

ZAKOŃCZENIE

Przyjaciele to takie osoby, które pozostają ze sobą w bliskich relacjach pozwalających na dzielenie się ze sobą tajemnicami, myślami, przeżywanymi emocjami (Niebrzydowski Płaszczyński 1989: 35). Również szóstoklasiści z dwóch roczników: 2022 i 2007, nieodmiennie wysoko cenią zaufanie i lojalność w łączącej ich przyjaźni. Zaufanie pozwala im bowiem wierzyć w dane przez przyjaciela słowo i jego wolne sam zobowiązanie do wypełnienia obietnicy, a lojalność okazuje się nie do przecenienia w trudnych sytuacjach, w których nikt inny, a właśnie przyjaciel pomaga przetrwać trudny czas i – jak to ujął szóstoklasista (w 2007 roku) – *Jest podporą w czasie rozpaczy*. Dla uczniów istotna jest także wzajemność w przyjaźni, wynikająca z wewnętrznej potrzeby rewanżu, dzielenia się w grupie rówieśniczej wszelkimi dobrami: wiedzą, umiejętnościami, ale i emocjami oraz tajemnicami (Groenwald 2019; Guzy-Steinke 2013).

Niestety, w dobie izolacji społecznej spowodowanej pandemią dziecięca przyjaźń została wystawiona na trudną próbę, która pokazała, jak wrażliwą na unicestwienie jest wartością i jak bardzo trzeba ją pielęgnować, by nie została wyrugowana z uczniowskiego świata życia (Olubiński 2020). Przemiana lub utrata przyjaźni dotknęła nie tylko szóstoklasistów, gdyż z ogólnopolskiego sondażu diagnostycznego przeprowadzonego wśród uczniów szkół podstawowych (klasy VI–VIII) oraz ponadpodstawowych (liceów, techników, techników zawodowych) wynika, że ponad połowa respondentów kontakty międzyludzkie sprzed pandemii oceniła jako lepsze, przy czym z racji ich pogorszenia niemal jedna trzecia uczniów (28,9%) odczuwała smutek często lub cały czas, 27,4% – samotność a 28,4% – przygnębienie (Ptaszek, Bigaj, Dębski, Pyżalski, Stunża 2020). Te dwa badania: realizowany ilościowo sondaż oraz jakościowa analiza prac uczniów – uświadamiają, że dwa lata izolacji społecznej spowodowanej pandemią znacząco wpłynęły na „kondycję” przyjaźni – osłabiły ją bądź przerwały, nawet nie dając szans na jej zrekonstruowanie z powodu serii postępujących po sobie nakazów izolacji w domach oraz kształcenia realizowanego naprzemiennie: zdalnie i w budynku szkoły. Nie tylko nie sprzyjało to umacnianiu bliskości, ale wręcz przeciwnie – prowadziło do utraty przyjaciół⁴.

⁴ Te dane potwierdzają jeszcze inne badania, mianowicie Grzegorza D. Stunży (2020: 138), prowadzone jakościowo wśród uczniów, nauczycieli i rodziców, których poproszono o dokoń-

Zdobyte wówczas doświadczenia, a zwłaszcza posiadana dziś świadomość kruchości relacji społecznych stawia nie tylko przed uczniami, ale przede wszystkim przed bliskimi im dorosłymi, szczególnie zaś przed pedagogami, zadanie wspierania dzieci i młodzieży w rekonstruowaniu przyjaźni bądź – w niektórych przypadkach – w pomaganiu w jej budowaniu od podstaw⁵. Przyjaźń bowiem to nie tylko fundament relacji międzyludzkich, lecz także podstawa dobrej edukacji (Pyżalski 2020: 26).

BIBLIOGRAFIA

- Adelman, M.B., Parks, M.R., Albrecht, T.L. (2000). Natura przyjaźni i jej rozwój. W: J. Stewart (red.), *Mosty zamiast murów. O komunikowaniu się między ludźmi* (s. 377–385). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Arystoteles (1996). Etyka wielka. W: *Dzieła wszystkie* (T. 5; s. 382–383). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Arystoteles (2007). *Etyka nikomachejska*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brzezińska, A. (2000). *Spoleczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Drabarek, A. (1999). Przyjaźń. W: S. Jedynek (red.), *Mały słownik etyczny*. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Branta.
- Duck, S. (2000). Nasi przyjaciele, my sami. W: J. Stewart (red.), *Mosty zamiast murów. O komunikowaniu się między ludźmi* (s. 387–399). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dunn, J. (2008). *Przyjaźnie dzieci*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Góźdź, J. (2019). Przyjaźń w okresie wczesnej dorosłości – cechy przyjaciela, funkcje przyjaźni oraz rola zaufania. W: J. Kędzior (red.), *Praktyki komunikacyjne* (s. 37–64). Wrocław: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Groenwald, M. (2008). „Nasza przyjaźń nigdy się nie rozstanie” – inspirowana Arystotelesem analiza rozwiązań jednego zadania. *Edukacja*, (1), 85–92.
- Groenwald, M. (2019). Wzajemność w uczeniu się. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 64(1), 85–98. DOI: 10.5604/01.3001.0013.1842
- Guzy-Steinke, H. (2013). *Relacja wzajemności w perspektywie pedagogiki społecznej*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Jurgiel, A. (2009). Doświadczenie szkoły przez uczniów. Rekonstrukcja fenomenograficzna. *Problemy Wczesnej Edukacji*, 5(2), 142–148.
- Jurgiel-Aleksander, A. (2016). Dorosły w świadomości przedszkolaka. Esej prawie naukowy. *Problemy Wczesnej Edukacji*, 32(1), 106–112. DOI: 10.5604/01.3001.0008.5639

czenie zdanie: „Kiedy przypominam sobie szkołę sprzed pandemii, najbardziej tęsknię za...”. Co ciekawe, tylko w wypowiedziach uczniów wyraźnie wybrzmiała tęsknota za przyjaciółmi.

⁵ Szereg praktycznych porad, niezwykle przydatnych w codziennej pracy z uczniami, można znaleźć m.in. w opracowaniu Jacka Pyżalskiego i Wiesława Poleszaka (2020).

- Jurgiel-Aleksander, A. (2021). Rodzice o dobrej publicznej szkole dla swoich dzieci. Fenomenograficzna ilustracja. *Problemy Wczesnej Edukacji*, 53(2), 36–49. DOI: 10.26881/pwe.2021.53.03
- Miles, M.B., Huberman, A.M. (2000). *Analiza danych jakościowych*. Białystok: Trans Humana.
- Niebrzydowski, L., Płaszczynski, E. (1989). *Przyjaźń i otwartość w stosunkach międzyludzkich. Studium psychologiczne*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe.
- Olubiński, A. (2020). „Świat życia” i „Mała ojczyzna” jako obszary procesów edukacyjnych. *Przegląd Pedagogiczny*, (2), 9–29.
- Peräkylä, A. (2009). Analiza rozmów i tekstów. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych* (T. 2; s. 325–349). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ptaszek, G., Bigaj, M., Dębski, M., Pyżalski, J., Stunża, G.D. (2020). *Zdalna edukacja – gdzie byliśmy, dokąd idziemy? Wstępne wyniki badania naukowego „Zdalne nauczanie a adaptacja do warunków społecznych w czasie epidemii koronawirusa”*. Warszawa. DOI: 10.13140/RG.2.2.25737.67685
- Pyżalski, J. (2020). Co jest obecnie ważne, a co mniej w działaniach szkół i nauczycieli? W: J. Pyżalski (red.), *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy jako nauczyciele* (s. 25–27). Warszawa: Wydawca EduAkcja.
- Pyżalski, J., Poleszak, W. (2020). Relacje przede wszystkim – nawet jeśli obecnie jedynie zapośredniczone. W: J. Pyżalski (red.), *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy jako nauczyciele* (s. 28–36). Warszawa: Wydawca EduAkcja.
- Siemianowski, A. (2009). O potrzebie filozoficznych badań nad wartościami. W: E. Okońska, K. Stachewicz (red.), *Co się dzieje z wartościami? Próba diagnozy* (s. 49–56). Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Stunża, G.D. (2020). Zdania (nie)dokończone. Edukacja zdalna w wypowiedziach uczniów, rodziców i nauczycieli. Jakościowy moduł badawczy. W: G. Ptaszek, G.D. Stunża, J. Pyżalski, M. Dębski, M. Bigaj, *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?* (s. 134–181). Gdańsk: GWP.
- Szczepańska, M., Gawęł-Luty, E. (2009). *Przyjaźń jako wartość w relacjach społecznych dzieci i młodzieży*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Sztompka, P. (2002). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Świderek, K. (2013). Źródła danych zastanych. W: M. Makowska (red.), *Analiza danych zastanych. Przewodnik dla studentów* (s. 32–54). Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Urbaniak-Zajac, D. (2016). *W poszukiwaniu teorii działania profesjonalnego pedagoga. Badania rekonstrukcyjne*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.